

INSCRIȚII TEGULARE DE LA SUCIDAVA-CELEI

OCTAVIAN TOROPU

Cîteva descoperiri efectuate în ultima vreme la Sucidava-Celei (jud. Olt) îmbogățesc și — totodată — corectează repertoriul inscripțiilor aflate în fortificația romană tîrzie de la Dunărea olteană.

În anul 1981, în secțiunea nr. 4, la vest de basilica paleobizantină, a fost descoperită o cărămidă șampilată, fragmentară. Cartușul măsoară 7,00 cm lungime și 2,00 cm lățime. Din inscripție s-au păstrat literele ...GVTIOF (fig. 1/2).

În anul 1983, în secțiunea nr. 5, la sud de basilica paleobizantină, a fost găsită o altă cărămidă șampilată, tot fragmentară, inscripția păstrîndu-se, de asemenea, în partea finală. Cartușul are lungimea de 6,00 cm și lățimea de 2,00 cm. Pe fragmentul păstrat se citește ...VTIOF (fig. 1/3).

Cu prilejul cercetării basilicii paleobizantine de la Sucidava, în anul 1979, am descoperit o țiglă care purta o inscripție șampilată păstrată fragmentar. Inscripția a fost publicată de D. Tudor care a adoptat lectura *C(ohors) IIII s(sub) cur(a) Sa[bini] ?*¹.

C. C. Petolescu a propus o altă lectură : *C(ohors) IIII s(sub) c(ura) Vrsi...* sugerînd că antroponimul de pe inscripție ar putea fi *Ursicinus*².

La Viminacium și Sirmium au fost descoperite cărămizi și țigle șampilate, din epoca romană tîrzie, cu inscripții ale Legiunii a VII-a Claudia care poartă antroponimele *Ursacius* și *Argutus*³.

Reexaminînd stampila de pe țigla descoperită la Sucidava în anul 1979 am constatat că pe aceasta s-au păstrat literele L VII I S C V R S A... (fig. 1/1) și că poate fi citită *L(egio) VII S(sub) C(ura) VRSA [ci...]*.

Avînd în vedere inscripțiile tegulare provenind de la Sirmium și Viminacium, am ajuns la concluzia că inscripțiile fragmentare descoperite în anii 1981 și 1983 la Sucidava completează pe cea găsită acolo în anul 1979 (fig. 1/4). Lectura inscripției — întregită — este *L(egio) VII (Claudia) S(sub) C(ura) VRSA [ci F(lavi) ?] AR|GVTI OF(ficina)*⁴, adică „Legiunea a șaptea Claudia prin purtarea de grijă a lui *Ursacius*, oficina lui *Flavius* (?) *Argutus*“.

¹ D. Tudor, în SCIVA, 32, 1981, 3, p. 423, nr. 1, fig. 1.1.

² C. C. Petolescu, în SCIVA, 34, 1983, 4, p. 367, nr. 105.

³ CIL, III, 10687; M. Bulat, în Osječki Zbornik, 9—10, 1965, p. 14, nr. 32; A. Milošević, în Sirmium, I, 1971, p. 99—101 (lectura, pentru *Argutus*, este diferită; la Sirmium a fost descoperită inscripția VII SCVRSACIFARGVTIOF).

⁴ Alte lecturi, cf. nota nr. 3 de mai sus.

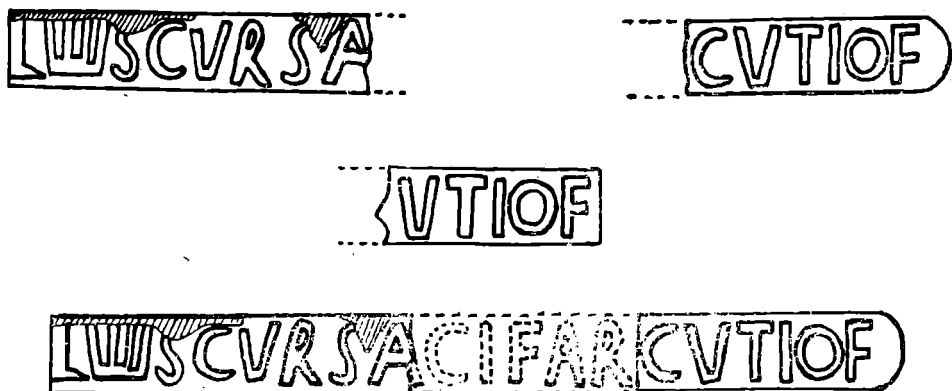

Fig. 1. Sucidava—Celei: inscripții tegulare descoperite în anii 1979 (1), 1981 (2), 1983 (3); inscripție reconstituită (4)

Ursacius a fost un *praepositus ripae*⁵ al Legiunii a VII-a Claudia. Acesta comanda un detașament al amintitei legiuni care — la rîndul său — avea o *officina* (la Viminacium?) condusă de *Flavius(?) Argutus, magister in figlinis*, subordonat prepositului *Ursacius*.

La Viminacium este cunoscută, în sec. al IV-lea e.n., o *officina* militară condusă de *Atilius Vitalianus*⁶ și de acolo provin două inscripții tegulare susceptibile de a indica numele altor doi conducători de unități de „cărămidați” (*Bessus* și *Silvanus*)⁷. În actualui stadiu al cercetărilor este greu să se precizeze dacă la Viminacium au existat, în aceeași vreme, mai multe oficine tegulare sau numai una și în cazul din urmă să se stabilească succesiunea cronologică a conducătorilor acesteia.

La Sucidava, cu prilejul cercetărilor arheologice întreprinse în anii 1942—1945, a fost descoperit un fragment de cărămidă cu o inscripție care a fost citită *L(egio) VII C(laudia) S(ub) C(ura)*⁸... Pe baza analogiilor paleogeografice cu o inscripție tegulară provenind din *Moesia Prima*, aceasta a fost completată *L(egio) VII C(laudia) S(ub) C(ura) Victorini p(rae)p(ositi)*⁹. *Victorinus* este menționat pe mai multe inscripții tegulare descoperite atât în *Moësia Prima* cit și în *Pannonia Secunda*¹⁰. Se presu-

⁵ Doina Benea, *Din istoria militară a Moesiei Superior și a Daciei*, Cluj-Napoca, 1983, p. 105 și 123, nr. 54.

⁶ *Jahreshefte des Österreichischen Archäologischen Instituts*, Wien 1905, 8, p. 8 nr. 23.

⁷ Doina Benea, *op. cit.*, p. 103.

⁸ D. Tudor, în *Dacia*, 11—12, 1948, p. 161, nr. 3, fig. 18, 6; idem, în *Materiale*, I, 1953, p. 710, nota br. 22; idem, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 339, nr. 13, fig. 2, 12; idem, *OR*³, 1968, p. 516 nr. 265; idem, *Sucidava*, Craiova, 1974, p. 75, fig. 25, 9; idem, *OR*⁴, 1978, p. 99 și 440 (la pagina din urmă, numeralul greșit); Em. Popescu, *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, p. 301 nr. 288.

⁹ D. Tudor, în *SCIV*, 11, 1960, 2, p. 339, nota nr. 3.

¹⁰ Doina Benea, *op. cit.*, p. 105 și 123, cu notele nr. 427—432 și bibl. de la p. 123 și Pl. III, nr. 1—5 și 7—9.

pune că acesta își avea sediul la Pincum¹¹ unde trebuie să fi existat și o officina militară.

Inscripțiile descoperite la Sucidava care menționează numele Legiunii a VII-a Claudia datează, aproximativ, din perioada următoare reformelor militare din vremea împăraților Dioclețian și Constantin cel Mare¹², pînă spre a doua jumătate a sec. al IV-lea, cînd oficinele militare producătoare de cărămizi și țigle stampilează materialele de construcție cu inscripții care indică numai localitatea în care funcționează, fără a menționa și numele legiunilor¹³.

Nu putem preciza, deocamdată, dacă prezența la Sucidava a materialelor de construcție purtînd inscripții cu numele Legiunii a VII-a Claudia trebuie interpretată în sensul că unități ale acesteia au fost detașate temporar, pentru lucrări ori operațiuni militare, din *Moesia Prima* (eventual de la Viminacium și Pincum) în cetatea romană tirzie de pe malul Dunării oltene, sau că, așa cum s-a sugerat în ultima vreme¹⁴, au fost transportate materialele respective la locul descoperirii, cu ajutorul flotei dunărene. Dacă ipoteza din urmă se va dovedi că este conformă realității istorice, va fi necesară revizuirea actualei liste a unităților militare sucidavense¹⁵ și nominalizarea lor după — cu totul — alte criterii¹⁶.

În anul 1986, cu prilejul sortării unor materiale de construcție (cărămizi, țigle, pietre), în scopul folosirii lor pentru consolidări, a fost descoperită o țiglă fragmentară, pe care se află incizată, înainte de ardere, o inscripție păstrată pe patru rînduri. Țigla provine din săpăturile arheologice efectuate în anii 1984—1985 în cetatea romano-bizantină Sucidava (fig. 2/1-2).

Fragmentul de țiglă are dimensiunile de 26,00×25,00 cm. Literele din primul rînd au înălțimea de 2,00—5,00 cm, din al doilea 3,00—4,50 cm, din al treilea — circa — 2,50 cm și din al patrulea 0,50—1,00 cm.

Primele trei rînduri ale inscripției conțin literele alfabetului latin, păstrat incomplet. Lectura alfabetului nu prezintă dificultăți pentru literele X și Y din primul rînd, C, D, G și H din rîndul al doilea și N, O, P, Q, R și S din rîndul al treilea. Trei litere s-au păstrat parțial, însă pot fi relativ ușor identificate: Z și A din primul rînd și M din rîndul al treilea

¹¹ *Ibidem*, p. 105 și 123.

¹² Mai nou, D. Tudor, *Sucidava*, 1974, p. 75; idem, *OR*⁴, p. 99 și 440—441.

¹³ C. C. Petolescu, în *Akten des XI Internationalen Limeskongresses*, Budapest, (1977), p. 299—300; idem, în *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 18, Bucarest, 1980, 1, p. 118; Doina Benea, *op. cit.*, p. 92 și urm. cu bibl.

¹⁴ C. C. Petolescu, în *Akten*, p. 300; idem, în *Revue des Études Sud-Est Européenes*, 18, 1980, 1, p. 118—119.

¹⁵ D. Tudor, *Sucidava*, 1974, p. 74 și urm.; idem, *OR*⁴, p. 99—103, 328—330 și 440—441.

¹⁶ Inscriptiile de mai sus au făcut obiectul comunicării „Despre unitățile militare ale Sucidavei în epoca romană tirzie”, prezentată de noi la „Al III-lea colocviu de studiu asupra frontierelor romane”, Călimănești-Căciulata, 15—16 noiembrie 1985; C. C. Petolescu ne-a informat, în martie 1986, că a revenit asupra lecturii inscripției descoperite la Sucidava în anul 1979 și ne-a remis, înainte de difuzarea volumului, un extras din SCIVA, 37, 1986, 1, unde — la p. 106 nr. 2 — este prezentată noua lectură: [Le]g(io) VII s(ub) c(ura) URS[áci...] Mulțumim călduros colegului Petolescu și pe această cale.

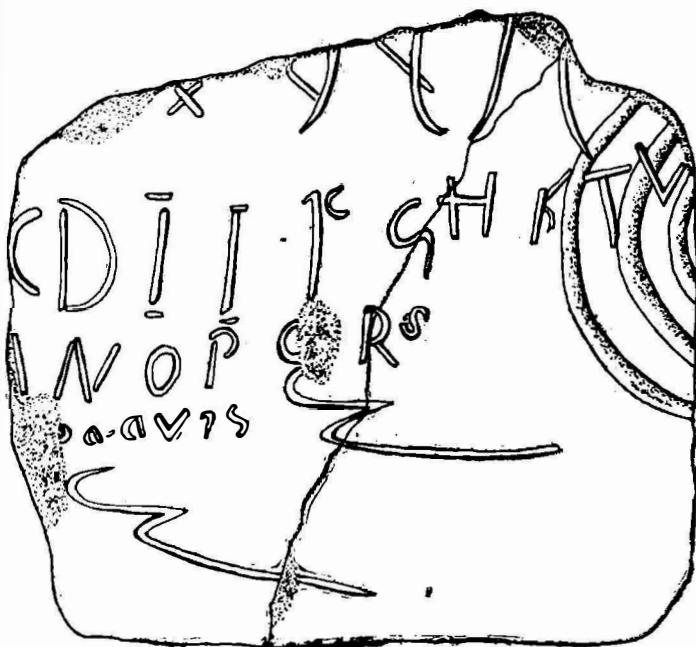

Fig. 2. Sucidava — Celei : inscripție pe o țiglă, cuprinzând alfabetul latin și un exercițiu de scriere, descoperită în anul 1986 (1—2).

(din litera din urmă s-a păstrat ultima hastă verticală). Cinci litere prezintă unele particularități (E, F, K, I și L din rîndul al doilea), nu însă fără analogii¹⁷, iar trei (T și V din primul rînd și B din rîndul al doilea) lipsesc cu totul datorită spargerii țiglei.

În rîndul al patrulea se află șapte semne. Primele două și ultimele patru sînt litere. Între acestea este plasat un semn despărțitor în formă de linie orizontală. Prima literă din acest rînd nu este completă; a doua și a treia pot fi D, O, P, Q sau A, iar ultimele trei — cu mai multă siguranță — V, I și S. Întregul rînd conține — probabil — un exercițiu de scriere.

După rîndurile al treilea și al patrulea ale inscripției se află semne de separație sau — mai degrabă — semne de încheiere realizate în forma literii *sigma* sau un gen de „semnătură“.

Pentru întreaga inscripție propunem următoarea lectură :

1. [TV]X Y Z A
2. [B]C D E F G H K I L
3. [M]N O P Q R S
4. [....]OA -- A V I S

Plasarea literelor T, V, X, Y, Z și A în primul rînd nu este ceva neobișnuit. De la Drobeta provine o cărămidă, descoperită în castru, pe care se află incizate — în pastă crudă — literele alfabetului latin, în primul rînd aflîndu-se literele T, V, X, Y, Σ¹⁸.

Atragem atenția asupra faptului că alfabetul în discuție conține 23 litere, cu alte cuvinte este alfabetul latin complet.

Dintre literele păstrate, X, Y, Z și A din primul rînd, G din rîndul al doilea și poate S din al treilea sînt majuscule cursive; C, D, H, K, I și L din rîndul al doilea și N, O, P, Q și R din rîndul al treilea sînt capitale, iar E și F din rîndul al doilea, în forma de pe tegula în discuție, se întîlnesc atît în scrierea cursivă cît și în cea capitală. Literele din ultimul rînd sînt cursive.

Condițiile în care a fost descoperită țigla suicidavensă nu permit încădrarea cronologică riguroasă a acesteia. Avînd în vedere cronologia cetății romano-bizantine Sucidava, precum și descoperirile epigrafice din toată perioada cît a ființat fortificația, țigla în discuție poate fi datată, desigur ipotetic, în epoca romană tîrzie, adică începînd cu a doua jumătate a secolului al III-lea și pînă în prima jumătate a secolului al V-lea e.n. Pentru o datare tîrzie pledează și amestecul literelor capitale cu cele cursive¹⁹.

¹⁷ R. Cagnat, *Coars d'épigraphie latine*, ed. II-a, Paris, 1914, p. 3, 7, 8 și 14 pentru litera E; p. 3, 7, 8 și 15 pentru litera K; p. 7 pentru litera I și p. 3 și 18 pentru litera L. Unele analogii, în Dacia, pe cărămizile descoperite la Sarmizegetusa Ulpia Traiana (*Inscripțiile Daciei Romane*, III, 2, București, 1980, 539) și la Gherla (I. I. Russu, în *Acta Musei Napocensis*, I, 1964, p. 480—481).

¹⁸ *Inscripțiile Daciei Romane*, II, București, 1977, 114, cu bibliografia. În ceea ce privește lectura literelor, aceasta a fost redată eronat. După noi întreaga inscripție poate fi citită astfel: TVXY Σ / ABCD EF G H I K I M NOPQ[RS].

¹⁹ Unele dintre literele cursive din ultimul rînd își găsesc analogii pe o inscripție tegulară, din secolul al IV-lea e.n., descoperită la Gornea, cf. N. Gudea și I. Dragomir, *Banatica*, 3, 1975, p. 99—121; *Inscripțiile grecești și latine din secolele IV—XIII descoperite în România*, București, 1976, 425; N. Gudea, *Așezări din epoca romană și romană tîrzie*, în *Banatica*, Reșița, 1977, p. 89; *Inscripțiile Daciei Romane*, III, 1, București, 1977, 30.

Descoperirea, la Sucidava, a unor condeie (*styli*) din os sau bronz cu ajutorul cărora se scria pe tăblițe cerate (*tabulae ceratae*) și a unor inscripții aflate pe cărămizi, țigle și ceramică, acestea din urmă fiind considerate exerciții de scriere, constituie — pînă în prezent — singurele dovezi că unii dintre locuitorii Sucidavei civile și militare practicau scrierea sau, eventual, învățau să scrie²⁰. Noua descoperire constituie o dovadă indubitabilă că la Sucidava, în epoca romană tîrzie, se învăța scrisul cu alfabetul latin și, desigur, citirea unor texte în limba latină.

Avînd în vedere faptul că alfabetul latin și eventual exercițiul de scriere din ultimul rînd al inscripției se află pe un material de construcție și că asemenea materiale de construcție erau realizate de soldații din garnizoană²¹, presupunem că inscripția de pe țigla în discuție a fost realizată de un soldat. În armata romană ordinele se dădeau în scris — pe o *tessera* — și se transmiteau prin intermediul unor *tesserarii*²². Făceau excepție trupele auxiliare neregulate, organizate în vremea lui Hadrian sau Antoninus Pius, în *numeri*, unități militare care erau constituite din anumite etnii (*nationes*), recrutate din regiunile mărginașe ale imperiului, mai puțin romanizate, cărora comenzile li se dădeau verbal și în limba respectivei etnii (*viva tessera suo vocabula*)²³. Unii dintre soldați, care nu știau să scrie și să citească, se străduiau să învețe scrisul și cititul pentru a putea fi avansați deoarece subofițerii din trupele auxiliare trebuiau să fie ștutori de carte. La Sucidava, în secolele III—IV e.n. se afla în garnizoană un *Numerus equitum Constantinianorum*²⁴ însă în aceea vreme se pare că trupele auxiliare de acest fel și-au pierdut vechiul lor caracter etnic.

Despre scrierea și limba folosite la Sucidava, atît în vremea stăpînirii Daciei de către romani, cît și după abandonarea oficială a acesteia în vremea lui Aurelian (circa 274—275 e.n.) dispunem de informații exclusiv epigrafice. Majoritatea inscripțiilor de acolo, în secolele II—III e.n., sînt scrise în limba latină, cu alfabet latin, cîteva cu alfabet grec în limba greacă și numai o inscripție cu alfabet grec în limba tracă (?). În secolele IV—V e.n. se mențin încă numeroase inscripțiile în limba latină cu alfabet latin²⁵.

Descoperirea care face obiectul prezentei note este încă o dovadă a folosirii scrierii și a limbii latine la Sucidava în epoca romană tîrzie, vreme în care fortificația de pe malul Dunării oltene juca încă un rol de excepție în procesul romanizării populațiilor din jur și — fără îndoială — în primul rînd a populației de origine geto-dacă²⁶.

²⁰ O. Toropu și C. Tătulea, *Sucidava*, București, 1987, p. 156—157 (vezi *Inscripțiile Daciei Romane*, II, 251, 252, 254, 257—263, 267, 269, 271, 273, 279, 283; *Inscripțiile grecești și latine*, 335, 341, 372 etc.).

²¹ La Sucidava au fost descoperite multe țigle și cărămizi care poartă ștampile cu numele unor unități militare, cf. O. Toropu și C. Tătulea, *op. cit.*, p. 99 și urm.

²² Polybios, *Istoriile*, VI, 34, 7; Vegetius, *Epitome rei militaris*, II, 7.

²³ Hyginus, *De munitionibus castrorum*, 42.

²⁴ O. Toropu și C. Tătulea, *op. cit.*, p. 103.

²⁵ *Ibidem*, p. 156—157 (acolo și baza documentară).

²⁶ *Ibidem*, p. 178—181.

INSCRIPTIONES TÉGULAIRES DE SUCIDAVA-CELEI

Résumé

En 1981 et 1982 à Sucidava ont été découvertes deux estampilles téglaires avec les inscriptions suivantes : ...G V T I O F et ...V T I O F (fig. 1/2—3). Celles-ci, corroborées avec une autre estampille, mise au jour à Sucidava en 1979 (fig. 1/1), ont permis la lecture suivante : L(egio) VII (Claudia) s(ub) C(ura) URSA[CI F(lavi ?) AR] GUTI OF(ficina) (fig. 1/4). L'inscription date du IV-e siècle n.è.

En 1956, toujours à Sucidava, nous avons découvert les fragments d'une tuile où se trouvait incisé l'alphabet latin et un exercice d'écriture, les deux partiellement conservés (fig. 2/1—2). L'inscription peut être lue : [TV] X Y Z A/[B]C D E F G H K I L/ [M] N O P Q R S / [...] O A-A V I S. Elle date de la période comprise entre la deuxième moitié du III-e siècle et la moitié du V-e siècle de notre ère.